

М.Б. Сабыр¹, Т.Р.Ахметов²

¹ф.ғ.д., профессор (e-mail: sabir_uralsk@mail.ru)

²п.ғ. магистрі, аға оқытушы

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал, Қазақстан

Тарихи, тілдік деректер негізінде Алтын Орданың бүгінгі мұрагерін анықтау мәселесі

Аңдатпа

Мақала қазіргі таңда өзекті мәселенің бірі Алтын Орданың бүгінгі мұрагері кім деген сұрақты талқылауға арналған. Қазақтың біртұтас этнос болып қалыптасуында, өсіп-жетіліп, өркендеуінде Алтын Орда мемлекеті зор рөл атқарғаны белгілі. ҚР тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев мемлекетіміздің түп-тамыры сонау ғұн-үйсін, Түркі дәуірінен бастау алып, Алтын Орда мемлекетіне ұласқанын айта келіп, Қазақ хандығы өз еншісін осы мемлекеттен алғанын ашып айтқан еді. Авторлар осы бір күрделі сұраққа жауап іздеу үшін тек тарихи деректер ғана емес, тілдік және әдеби деректерге де жүгіну керектігін айтып, ұлттың тарихы тілінде сақталады деген тұжырымды ұсынады. Қыпшақ тілдерін, оның ішінде қазақ тілінің тағдырын сөз еткенде орта ғасырларда, Алтын Орда дәуірінде дүниеге келген жазба ескерткіштер тіліне жүгінеді. Қазақ әдебиетінің басты қайнар көзі Алтын Орда дәуірінің жазба мұралары екендігі нақты мысалдармен талданған. Тарихтың қойнауынан үзілмей келе жатқан этномәдени сабақтастық та көрсетілген. Қазіргі қазақ тіліндегі тұрақты тіркестердің дені орта ғасырларда, Алтын Орда дәуірінде қалыптасқан. Байырғы қыпшақтардың, Алтын Орданың мұрагері қазақ жұрты деген пікір толық дәлелденген.

Кілт сөздер: Қыпшақ, қазақ, мұрагер, тіл, Алтын Орда, жазба ескерткіштер.

M.Sabyr¹, T.Akhmetov¹

¹Doctor of Philology, professor (e-mail: sabir_uralsk@mail.ru)

²master of Pedagogics

West Kazakhstan Innovative and Technological University, Uralsk, Kazakhstan

The Issue of Determining the Inheritor of the Golden Horde Based on Historical and Linguistic Facts

Abstract

The article is devoted to the analysis of the question of the inheritor of the Golden Horde. According to the authors, the state of the Golden Horde has played a huge role in the development, dawn, and the formation of the Kazakhs as a single ethnos. The first president of Kazakhstan N.Nazarbayev in his speech at Ulytau said that the basis of our statehood originates from the Hun era, later the ancient Turks and the state of the Golden Horde. It is the Kazakh Khanate originates from the state of the Golden Horde. According to the authors of the article, in the disclosure of this issue, not only historical, but also linguistic and literary factors play an important role. The main source of Kazakh literature is written monuments of the Golden Horde era. The article also shows the historical ethnocultural relationship. The study of written monuments of the era of the Golden Horde makes it possible to conclude that they are directly related to the modern Kazakh language. The legacy of the era of the Golden Horde was analyzed in relation to the modern Kazakh language. The authors came to the main conclusion that the Kazakhs are the true heirs of the ancient Kipchaks and the Golden Horde.

Keywords: Golden Horde, written monuments, Kipchaks, Kazakhs, inheritor, language, literature

Ұлт тарихын түгендеуде қашанда күрделі мәселелер бар. Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында «Көпқырлы әрі ауқымды тарихымызды дұрыс түсініп, қабылдай білуіміз керек. Біз басқа халықтардың рөлін төмендетіп, өзіміздің ұлылығымызды көрсетейін деп отырғанымыз жоқ. Ең бастысы, біз нақты ғылыми деректерге сүйене отырып, жаһандық тарихтағы өз рөлімізді байыппен әрі дұрыс пайымдауға тиіспіз», - деп атап көрсетті. Тарихтағы өз орнымызды саралауда Алтын Орда кезеңіне соқпай кете алмаймыз. Соңғы жылдарда Ресей тарапы Алтын Орда тарихына қатысты ғылыми қалыптасқан көзқарастарын қайта қарап жатқаны белгілі. Екі жүз елу жыл татар-монғол басқыншылығының езгісінде болып, елдікке азаттық күрестердің нәтижесінде жеттік дейтін тұжырымдардан гөрі ел болып, етек-жеңімізді жинауға Алтын Орданың мемлекеттік жүйесі тікелей ықпал етті деген пікірлер ұсынылуда. Әрине, Алтын Орда ыдырағаннан кейін күшейген Мәскеу Русы мемлекеттік жүйені Алтын Орда дәстүрімен қалыптастырғаны аян. Осы тұжырымның артында Алтын Орданың мұрагері біз, Ресей, деген ашық ой жатыр. Түптеп келгенде, байырғы Алтын Орданың мұрагері Ресей болса, сол Алтын Ордадан тамырын алған бүгінгі елдердің, күллі Еуразияның қожасы Ресей деген өктем саясаттың да шеті қылтып тұр.

Соңғы уақытта жарияланған Хакас мемлекеттік университетінің доценті Г. Тюндешевтің «Великий хан Батый - основатель Российской государственности» атты кітабы көптеген пікір қайшылықтарын тудыруда. «Нынешняя Россия формировалась не на почве Киевской Руси, которая распалась на несколько суверенных государств еще в XII веке, за век до появления «монголов», не в соперничестве с ордынцами, с которыми не было у русских трений на религиозной или культурной почве. Россия возникла на совершенно новой московской почве, которая была органической частью золотоордынской государственности; она выросла из соперничества Московии с ханствами, входившими ранее в Золотую Орду, за право наследия распадающегося великого государства», - дейді ғалым.

Алтын Орданың ежелгі территориясының қырық пайызы бүгінгі Қазақстан иелігі, байырғы қазақ жұртының ата-мекені. Алтын Орданың мұрагеріміз деп пікір айтуға біздердің де толық құқымыз бар. Биылғы жыл Алтын Орданың құрылғанына 750 жыл толып отыр. Ал мұрагерміз деп құр кеуде соғудан гөрі оның айқын дәлелін тарихтан да, тілден де, әдебиеттен де іздеу шарт. Кез келген тобыр ұлт бола

алмайды. Қазақ халқы да ұлт болып қалыптасу жолында қилы-қилы тарихи кезеңдерді бастан кешірді. Бүгінгі қазақтар көне қыпшақтардың заңды жалғасы, мұрагері. Қыпшақтар қайдан шықты, қайда барды, қайда кетті деген күрделі сұрақтарға ғылымда соңғы кездері нақ жауаптар, тың тұжырымдар айтыла бастады. Белгілі тарихшы Мурад Аджи былай деп жазды: “Кыпчак – это имя одного из древнейших тюркских родов. Возможно, он когда-то первым отселился с Алтая, и других переселенцев стали называть его именем” [1, 83-84 б.]. Бұдан әрі ғалым тарихтағы халықтардың ұлы қоныс аударуының көш басында қыпшақтар болғанын айта келіп: “...Тогда, то есть к концу V века, кипчаки заселили пол Европы и всю Центральную Азию. Тюркская речь заглужала на Евразийском континенте любую другую. Тюрки были самым многочисленным народом мира... Один народ дал жизнь десятком других народов”, - дейді [2, 165 б.]. Міне, осы қыпшақтар половцы, кумандар атала жүріп мың жылдан астам уақыт тарихта белгілі болған. “Қыпшақ” сөзі ең алғаш Селенгі өзенінің бойында тасқа қашалып бедерленген. Элетміш Күл Білге қағанның (747-757) басына қойылған құлпытаста былай жазылған: “түрк кыбчак еліг йыл ол дурмысың” (когда тюрки-кыпчаки властвовали над нами пятьдесят лет) [3, 24 б.]. Араб зерттеушілерінің еңбектеріне үңілсек, қыпшақтар IX ғасырдан белгілі болған [4, 28 б.]. Сонымен қатар IX-X ғасырларда тарих сахнасында оғыздардың да үлкен орны болды. Олар Солтүстік Каспий, Сырдарияның төменгі ағысы, Арал теңізі маңайын жайлады. Бірақ XI ғасырдағы қыпшақ тайпаларының өсіп, өркендеп, билік басына келуі оғыздарды ығыстырып, басқа да түрлі тайпалардың қыпшақ одағына сіңіп, ортақ қыпшақ тілінде сөйлеуге мәжбүр қылды. С.Г. Агаджанов былай дейді: “В конце X-первой половине XI в. в политических рамках державы сырдарьинских ябгу происходит интенсивный процесс формирования огузской народности, он стимулировался распадом старых кровнородственных связей, образованиям новых территориально-хозяйственных объединений и становлением раннефеодальных отношений. Однако данный процесс не получили своего завершения и был прерван гибелью огузского государства в середине XI в. в результате кипчакского движения [5, 36 б.].

Басында Қимақ қағанатының құрамында өмір сүріп, кейін дара тайпа болып бөлінген [6, 53 б.] қыпшақтар XI ғасырдан бастап Ә. Құрышжановтың сөзімен айтқанда “тарих сахнасының авансценасына” шығады. Ортағасырлық қыпшақтар тарихын арнайы

зерттеген С.М. Ақынжанов: “Әртүрлі тарихи деректерге қарағанда, Қазақстан даласының солтүстік аймақтарында XI-XII ғасырларда түркі тайпаларының басында хан билігі бар қыпшақтар конфедерациясы қалыптасты”, - деп тұжырымдады [7, 205 б.]. Қыпшақтар ұлан-байтақ территорияны игеріп, Балқаш көлінің жағалауындағы жазық далалардан бастап Солтүстік Кавказ таулары мен Қырым қырқаларына дейінгі аралықты мекендеді. Мафазат әл-гузз (оғыздар даласы) атауының орнына Дешті қыпшақ (қыпшақтар даласы) атауы пайда болды. Қыпшақ тайпалары Қытай қорғанынан бастап Шығыс Түркістан, Алтай таулары, Орта Азия, Еділ аймағы, Алтын Орда, одан әрі Европаға дейін тарады.

Ал монғол үстемдігі кезінде құрылған Алтын Орда қыпшақтардың негізгі отаны болды. Бұл жерде М. Аджидің “Дешт-и-кипчак при новом монгольском правителе получил и новое имя – Золотая Орда, ...которая, как это ни парадоксально, целиком и полностью держалась на кипчаках”, – деген сөзінің маңызы зор [1, 102 б.]. Сол қыпшақтар қазақ халқының жеке этникалық топ болып қалыптасып, дербес ұлт ретінде тарих дастарханынан өзіне лайық орын алуына, сондай-ақ қарақалпақ, башқұрт, татар, ноғай, қырым татарлары, қарашай, балқар, құмық, қарайым, алтай, қырғыз халықтарының ұлт болып қалыптасуына игі ықпалын тигізді.

Қазақтың біртұтас этнос болып қалыптасуында, өсіп-жетіліп, өркендеуінде Алтын Орда мемлекеті зор рөл атқарды. Осыдан төрт жыл бұрын ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаев Ұлытау төріндегі сұхбатында мемлекетіміздің түп-тамыры сонау ғұн-үйсін, Түркі дәуірінен бастау алып, Алтын Орда мемлекетіне ұласқанын айта келіп, Қазақ хандығы өз еншісін осы мемлекеттен алғанын ашып айтқан еді.

Алтын Орда дүниежүзілік тарихта, әлемдік мәдениетте өзіндік орны бар іргелі де қуатты мемлекет еді. Бұл солтүстік-шығыста Бұлғар облысы, Еділдің орта және төменгі жағалауын, оңтүстікте Қырым, Кавказдың Дербентке дейінгі, тіпті одан да арғы далаларды, шығыста Батыс Сібір мен Сырдарияның төменгі жағалауын алып жатқан кең байтақ ел болатын. Әуелде Жошы ұлысы ретінде дүниеге келген Алтын Орда Бату хан (1227-1255), кейін Берке хан (1257-1266) тұсында дәуірлеп, Мөңке Темір хан (1266-1280), Өзбек хан (1312-1342) мен Жәнібек хан (1342-1357) тұсында Еуразияның апайтөс даласында билік құрған қаһарлы мемлекетке айналды. Алтын Орданың нағыз гүлденген кезеңі – Берке хан мен Өзбек ханның билік жүргізген дәуірі. Берке ханның ислам дінін қабылдауы мемлекеттің дамуына игі әсер

етті. Беркенің сарайына мемлекеттің төрт бұрышынан ғалымдар, ақындар, суретшілер келе бастайды. Қала мәдениеті өркендейді. Бұл жайында Э.Н.Наджиб былай деп жазды: “Арабские и персидские историки, побывавшие в Золотой Орды сообщают о многих ученых, писателях, богословах и поэтах, которые жили на территории Золотой Орды, занимались научной и литературной деятельностью. Ныне обнаруженные памятники материальной и духовной культуры Золотой Орды подтверждают высокую культуру вес центрах” [8, I, 29 б.]. XIV ғасырдың бірінші жартысында бүкіл елге мұсылман діні кеңінен жайылды. Өзбек хан қалалар, мешіттер, медреселер салуға көңіл бөлді. Алтын Орда сауда жолында орналасқан ең мәдениетті мемлекетке айналды.

Алтын Орда мемлекетінің территориясын мекендеген халықтардың этникалық құрамы туралы әртүрлі мәліметтер бар. Түркітанушы П.М. Мелиоранский “Араб филолог о турецком языке” деген еңбегінде: “Золотая Орда состояла из смеси различных турецких и монгольских племен” деп көрсеткен [9, 13 б.]. Белгілі ғалым Ә. Құрышжанов тарихи деректерге сүйене отырып, Алтын Орда халқының дені қыпшақ рулары болған деген қорытындыға келеді. Сол қыпшақ рулары қазіргі қазақ халқының арғы тегі екені даусыз. Бұл ру, тайпалар әлемдік мәдениетке өз үлестерін қосып, кейінгі ұрпақтарға мол мәдени мұралар қалдырып кетті.

Ә. Кекілбаев «Қазақтың төрт мың жылдық тарихы бар, дәйекті, деректемелі тарихы екі мың жылдың көлемінде» десе, ал қазақтың сүйегін зерделеп жүрген, антрополог ғалым Оразақ Смағұлов «қазақтың тарихы бір тал шашында» деп, ұлтымыздың 40 ғасырлық тарихын бұлтартпас деректермен дәлелдеп отыр. Алаш ардагері Ә. Бөкейханов «қазақ тарихы – қазақ әдебиетінде» деген еді, ал біздің ойымызша, ең дәйекті, ең деректемелі тарих тілдің бойында сақталады. Қазақтың тарихы - қазақ тілінде. Сол тілде сөйлеп, сол тілде жазып жүріп, осыдан төрт, тіпті бес мың жыл бұрынғы ата-бабамыз айтқан сөзді, түбірді, жұрнақты, тіпті дыбысты айтып, күнде қайталап жүргенімізді өзіміз байқамаймыз.

Ұлт тарихын зерделеуде тілдің қалыптасу үдерісін ескермей алысқа бара алмаймыз. Тіл тарихы - ұлт тарихы. Ал қазақ тілінің ең көне тілдік деректері Орхон-Енисей жазба мұраларында сақталған. Академик Ә.Т. Қайдаровтың мына пікірі аса өзекті: “Этностың басып өткен сан ғасырлық даму жолы, оның белгі-бейнелері біздерге тас мүсіндер мен жартастарға қашалған сына жазулар

арқылы, мәдени ескерткіштер мен әртүрлі ғимараттар түрінде жетуі мүмкін. Бірақ бұлардың бәрі этнос өмірінің мың да бір елесі ғана. Оның шын мәнісіндегі даналығы мен дүниетанымы тек тілінде ғана сақталады. Әрбір дәуірде өмірге қажет болған құрал-сайманның, қару-жарақтың, киер киім мен ішер тамақтың, тұрмыстық заттар мен салт-санаға, әдет-ғұрып, наным-сенімге, ойын-күлкі, той-томалаққа байланысты ұғымдардың аты-жөні, сыр-сипаты т.б. тек тіл фактілері ретінде ғана, яғни жеке сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдер мен мақал-мәтел арқылы ғана бізге жетуі мүмкін [10, 34 б.].

Қыпшақ тілдерін, оның ішінде қазақ тілінің тағдырын сөз еткенде орта ғасырларда, дәлірек айтсақ Алтын Орда дәуірінде, XIV ғасырда дүниеге келген жазба ескерткіштер тіліне жүгінеміз. Атап айтсақ, олар Құтыптың “Хұсрау мен Шырын”, Сеиф Сарайидің “Түлистан битүркі”, Хорезмидің “Мұхаббат-наме”, Махмуд бин-Алидің “Нахдж әл-Фарадис” атты шығармалары. Отандық түркітануда ортағасырлық жазба ескерткіштерді зерттеу ісі Э.Н. Наджип, Э. Фазылов, А.К. Боровков, А.М. Щербак, Ә. Құрышжанов, Б. Сағындықұлы, Ә. Керімов, А. Ибатов сияқты ғалымдардың есімімен тығыз байланысты. Жалпы ғылымда қалыптасқан көзқарас бойынша, XIII-XIV ғасырларда Алтын Орда мен Мысыр жерінде пайда болған ескерткіштер екі түрлі аралас тілдің бірінде: не қыпшақ-оғыз аралас тілінде, не оғыз-қыпшақ аралас тілінде жазылған (Наджип, Щербак, Баскаков). Дегенмен, қыпшақ-оғыз элементтері аралас келгенмен бір-бірінен алшақ кетпей, бір әдеби дәстүрге бағынған. А.Зайончковскийдің “XIII-XV вв. сложился единый тюркский литературный или письменный язык” [11, 93 б.], - деген пікіріне сүйене отырып, аталмыш жазба ескерткіштер ортақ, бірегей түркі тілінде жазылған деп айтуға әбден болады. XI ғасырдан бастап XV ғасырларға дейін туыстас тілдердің бәріне ортақ, әртүрлі ру, тайпалардың бәріне түсінікті орта түркі тілі болғаны анық. Ә.Құрышжанов пен Ә.Ибатов “Орта түркі әдеби тілі өз заманында тек қана Орта Азия емес, қазіргі Қазақстан жерінің барлық түкпірі мен солтүстік аймақтағы түркі халықтарын түгел, Европа жеріндегі “Дешті қыпшақ” пен Қырым халықтары, тіпті сонау жер ортасы – Мысыр мен Шамды жайлаған мәмлүк қыпшақтарына тән жазба ескерткіштердің бәрін қамтитын, солардың бәріне ортақ әдеби тіл болған [12, 101 б.], - деп тұжырымдады. Осы орта түркі тілінің сол орта ғасырлардың өзінде-ақ екі үлкен тармағы, қыпшақ және оғыз варианты өзіндік белгілерімен даралана бастаған еді. Тіл тарихы халық тарихымен тығыз сабақтас, экстралингвистикалық жағдайларға тәуелді. Орта

түркі әдеби тілінің қыпшақ варианты басқаларға қарағанда XIII-XIV ғасырларда тарих сахнасында мойны озық болды, өйткені Дешті қыпшақта, Алтын Ордада және Мысырда қыпшақтар гегемондық рөл атқарды. Сондықтан біртұтас орта түркі тілі, нақтырақ айтсақ, көне қыпшақ тілі еді. XIII-XIV ғасырларда Еуразия кеңістігінде, Жібек жолының бойында халықаралық тілге айналған да осы көне қыпшақ тілі болатын. Алтын Орданың ресми тілі де көне қыпшақ тілі еді. Жазба мұрағаттар көне қыпшақ тілінде жазылған. Осы мұралар бүгінгі қазақ тіліне тікелей қатысты, қазақ әдеби тілінің басты бір арнасы.

Қазақ тілі біртұтас, монолитті тіл, бірақ бұл тұтастықтың бастауы көне түркі заманынан басталып, орта ғасырларда шындалып, ұлттық деңгейде даралана бастайды. Сол дәуірлерден баз-баяғы қалпында, дыбыстық және мағыналық тұлғасы өзгермей қазақ тіліне жеткен сөздер байырғы сөздік қорды құрайды. Ал Алтын Орда жазба ескерткіштерінде қазақ тіліндегі баламаларымен дәлме-дәл 420-дан астам сөз бар. Олар: *адым, азық, ай, алма, ала, сары, кең, тар, төрт, тоқсан, айыр, бар, кет* т.б. Кейбір сөздердің қолданылу жиілігі 20-ға дейін барады.

Қазақ тілінің материалдық мәдениет лексикасы қалыптасуының бір арнасы - Алтын Орда дәуірі мұралары. Осы жазба ескерткіштердің тілінен байқағанымыз, ата бабаларымыздың баққан малын (*ат, бағлан, йылқы, оғлақ, сығыр, тева, қысрақ, қозы, қой*) біз де бағып жүрміз. Ал таққан әшекейін (*асырға, йүзук*) тағып, ыдыс-аяқтарын (*айақ, ызыш, бычақ, чанақ, чөмчә, қазған, қашуқ,*), үй-іші мүліктерін (*ачгуч, бешик, йастуқ, йоғурған, кийиз, килим, сипурткә*) тұтынып, киген киімдерін (*тон, чапан, кәмәр, құр, кафтан, көнлэк, бөрк, башпақ*) киіп жүрміз. Киім тігілетін материалдарын да (*бөз, йуң, чөбрэк, қайыш, атлас, йибек, көн, мамұқ, тәри*), еңбек құралдарын да (*балта, бургу, ырғақ, көрүк, тарғақ//тырнауыш, арава, йиб, тузақ, чәлэк, қазуқ, қоңырагу*) қолданып, ішкен-жеген тамағын да (*аш, ет, бал, йоғұрт, сарқут, туз, ун, қаймақ, сүт*) ішіп жүрміз. Бұның өзі этномәдени сабақтастықты көрсетеді.

Түркі тілдерінде түбір - аса күрделі құбылыс. Олар күллі лексикалық қордың - мәйегі. Академик Ә.Қайдаров қазақ тіліндегі 3000 бір буынды түбірлерді айқындаған еді. Тілдің даму үдерісінде кейбір түбірлер көмескіленіп, түпкі түбірге не өлі түбірге айналады. Өлі түбір деген ұғым шартты түрде айтылып жүр. Түбір мүлде өлмейді, ол көмескіленіп, өзінен туындаған кейінгі тұлғаға сол мағынасын аманаттап тұрады. Өсімдіктің тамыры іспеттес. Бүгінгі

қазақ тіліндегі синхрондық тұрғыдан түбір мен қосымшаға бөлінбейтін тұлғаларды диахрондық тұрғыдан буынға жіктеуге болады. Мысалы, *Сы (сы-н, сы-н-дыр), ай (ай-т), бод (бод-ан), бош (бус-ан), кәп//кәб (кәб-енек), йіт (жіт-ім//өлім-жітім), қар (қар-ым-қатынас), саб (сөз сап-тау), тын (тын-ым)*. Бұдан байқағанымыз, қазіргі қазақ тілі тұрғысынан өлі түбірлер Алтын Орда дәуірінің жазба ескерткіштерінде дербес сөз, дербес түбір тұлға күйінде қызмет атқарған. Көне қыпшақ тілі мен қазақ тілінің сабақтастығының жарқын дәлелі-осы түбірлер.

Ал тұрақты тіркестер - ұлттың дүниетанымының көрінісі. Фразеологизмдер – тілдің көркемдігін, суреттемелігін, бейнелілігін көрсететін тілдік бірліктер. Тұрақты тіркестердің қалыптасуы ұзақ үдеріс. Қазіргі қазақ тіліндегі тұрақты тіркестердің дені орта ғасырларда, Алтын Орда дәуірінде қалыптасқан. Халықтың өмір сүрген ортасына көзқарасы, ойлау жүйесі осы фразеологизмдердің бойынан анық көрінеді. Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің түп тамырын жазба ескерткіштер тіліндегі фразеологиялық тұлғалармен сабақтастыра зерделесек, сабақтастықты, ортақтықты анық көреміз. Мәселен, *Он төртінчи түннүң толун айы* – он төртінші түннің толған айы, сұлу. Йелиб он төрт күн йар тиләйи, ол он төртінчи түннүң толун айы “он төртінші түннің толған айын (сұлуды) тілеп, он төрт күн, түн желді”.

Йүзин йергә қойуб – жүзін жерге қойып, ұялып. Бир ақил вазир шафаат йүзин йергә қойуб айтты “бір ақылды уәзір, жүзін жерге қойып, айтты” . “Ұялу, ұятқа қалу” мағынасын *йүз сувын төк* тұрақты тіркесі де береді.

Йети иқлим ичиндә – бүкіл әлем, жеті ықылым. Йети иқлим ичиндә көркә хали, сениң тек бир тағы сұлтан йоқ, ей жан “Бүкіл әлемде сенен асқан көрікке бай сұлтан жоқ, ей жан”. Қазақ тілінде *жеті ықылым* “дүние”, “бүкіл әлем” мағынасын білдіреді. Бұл деректер сөз жоқ қазақ тілінің көнелігін, қалыптасу жолын көрсетсе, қазіргі қыпшақ тілдерінің бұрынғы да, бүгінгі де ұйытқысы қазақ тілі екенін дәлелдейді. М.Жұмабаевтың “қыпшақтардың бір кезде дәуірлеп жасаған жазира даласының кара шаңырағының мұрагері де сол қазақтар” деген сөзі нақ шындық.

Ал Алтын Орда мұралары қазақ жазба әдебиетінің де басты арнасы. Қазақ жазба әдеби тілінің негізін салушы ұлы Абайдың ғылымда үш мектебі айтылады. Біріншісі - ауыз әдебиеті, екіншісі - шығыс әдебиеті, үшіншісі - орыс және Батыс Еуропа әдебиеті. Абайдың ақын болып қалыптасуындағы тағы бір арна, төртінші

мектеп – ол Ж. Баласағұнның «Құтадғу білігінен» басталған түркілік жазба әдебиет еді. Абай өзіне дейінгі жазба дәстүрді, жазба әдебиетті жақсы білген және содан нәр алған. Абайдың қазақ әдебиетінде алғаш қолданған айшықты сөз тіркестерінің түп негізі Алтын Орда әдебиетінде жатыр.

Мысалы, Құтып ақында:

*Көңіл қушы бу гашық отында учар,
Хайалы ол Шырын Хусрауны қучар*

деп, көңіл қушы түрінде айтылса, Абайда:

*Көңіл құсы құйқылжытар шар тарапқа
Адам ойы түрленіп алған шақта*

деген сияқты көңіл құсы түрінде мағыналық, тұлғалық жағынан дәлме-дәл келіп, Құтыпта да, Абайда да бұл фраза “жүйрік қиял” мағынасында айтылып отыр. Немесе *сынұқ көңұл тұрақты* тіркесі Құтыпта:

*Мені қадғумда аз хор қылғыл
Сындұқ көңүлүмні бәс азар қылған*

түрінде айтылса, Абайда:

*Сынық көңілім көп кешер
Майда қолмен ұстасаң, -*

деп келеді. Осындағы *сынық көңіл* фраземасы екі дәуір ақынында “жабырқаңқы, қайғылы көңіл күйді” білдіреді. Сонымен қатар ұлы Абайда *көңілдің жайлауы, көңілдің күні* сияқты бояуы қанық, жаңаша өрілген фразеологизмдер ұшырасады.

Бұл деректерге қарап, XIX ғасырдағы Абай поэзиясы, ортағасырлық қыпшақ жазба поэзия дәстүрінің заңды жалғасы, дәстүрлі өнер сабақтастығы деп айтуға болады. Ғасырлар қойнауынан өзгермей, тарихтың ызғарлы желіне түтіліп кетпей келе жатқан тұрақты тіркестерден тұтас бір ұлттың қазақи бет-бейнесі анық көрінеді.

Қорыта айтқанда, осындай тарихи, тілдік және әдеби деректерге сүйене отырып, Алтын Орданың бүгінгі басты мұрагері - қазақ ұлты, Қазақстан Республикасы деп тұжырымдауымызға толық негіз бар.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Аджи М. Полянъ Половецкого поля. –М.: Новости, 2000. –210 с.
2. Аджи М. Кипчаки. Древняя история тюрков и Великой степи. –М.: Новости, 1999. –230 с.
3. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1995. –260 с.
4. Кумеков Б.Е. Арабские и персидские источники по истории кыпчаков VIII-XIV в.в. –Алма-Ата: Наука, 1987. –160 с.
5. Агаджанов С.Т. К этнической истории огузов Средней Азии и Казахстана // Проблемы современной тюркологии. –Алма-Ата, 1980. –С. 35-37.
6. Кляшторный С.Т. Кыпчаки в рунических памятниках // Сб. Тюркология. –Л.: Наука, 1986. –С. 53-60.
7. Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. –Алматы: Гылым, 1995. –294 с.
8. Наджип Э.Н. Тюркоязычный памятник XIV века “Тулистан” Сейфа Сарай и его язык. – Алматы: Наука, 1975. –Ч. 1. –208 с.
9. Мелиоранский П.М. Араб филолог о турецком языке. –СПб., 1900. –200 с.
10. Қайдаров А.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. –Алматы, 1998. –303 б.
11. Зайончковский А. К изучению средневековых памятников тюркской письменности (XI-XVI вв) // Вопросы языкознания. –1967. –N 6. –С. 10-14.
12. Құрышжанов Ә., Ибатов А. Ежелгі түркі жазба ескерткіштері жайында // Қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихы мен даму жолдары. –Алматы: Гылым, 1981. – 97-124 бб.

REFERENCES

1. Adji M. Polyn Poloveskogo polá. –M.: Novosti, 2000. –210 s.
2. Adji M. Kıpchakı. Drevnáá istoria túrkov ı Velıkoı stepı. –M.: Novosti, 1999. –230 s.
3. Malov S. E. Památniki drevnetúrkskoı písmennostı Mongolıı ı Kırğızıı. –M.-L.: Izd. AN SSSR, 1995. –260 s.
4. Kýmekov B.E. Arabskie ı persıdskie istochnıki po istorıı kypchakov VIII-XIV v.v. – Alma-Ata: Naýka, 1987. –160 s.
5. Agadjanov S.T. K etnicheskoı istorıı ogýzov Srednei Azıı ı Kazahstana // Problemy sovremennoi túrkologıı. –Alma-Ata, 1980. –S. 35-37.
6. Kláshtornıı S.T. Kıpchakı v rýnicheskih památnikah // Sb. Túrkologıa. –L.: Naýka, 1986. –S. 53-60.
7. Ahınjanov S.M. Kıpchakı v istorıı srednevekogo Kazahstana. –Almaty: Gylym, 1995. – 294 s.
8. Nadjıp E.N. Túrkoiazychnıı památnik XıV veka “Gýlıstan” Seıfa Sarayı ı ego iazyk. – Almaty: Naýka, 1975. –Ch. 1. –208 s.
9. Melioranskıı P.M. Arab filolog o túreskom iazyke. –SPb., 1900. –200 s.
10. Qaidarov A.T. Qazaq tiliniń ózekti máseleleri. –Almaty, 1998. –303 b.
11. Zaiionchkovskıı A. K izýchenıı srednevekovıkh památnikov túrkskoı písmennostı (XI-XVI vv) // Voprosy iazykoznanıa. –1967. –N 6. –S. 10-14
12. Quryshjanov Á., İbatov A. Ejelgi túrki jazba-eskertkishteri jayında // Qazaq ádebi tiliniń qalyptasý tarihy men damý joldary. –Almaty: Gylym, 1981. – 97-124 bb.

Özet

Makale, Altınordu'nun gerçek mirasçısının tespitini ve bu önemli sorunun analizini ele almaktadır. Bilindiği gibi, Altınordu devleti, Kazak etnosunun oluşumunda ve gelişiminde büyük rol oynamıştır. Kazakistan Cumhuriyetinin Cumhurbaşkanı N.A. Nazarbayev, dört yıl önce yapılan bir röportajda, devletin köklerinin Hunlardan, Uysunlara, Türklerden Altınordu'ya kadar uzandığını belirtmişti. Ayrıca, cumhurbaşkanı, Kazak Hanlığının köklerinin Altınordu'dan geldiğini de söylemişti. Yazarlara göre, sadece tarihsel değil, aynı zamanda dilsel ve edebi faktörler bu konunun açıklanmasında önemli bir rol oynamaktadır. Geçmişten günümüze atalarımızın izleri dile yansımıştır. Yazarlar, Kazak Türkçesinin kökenini Altınordu döneminde yazılmış olan eserlerin diline dayandırmaktadırlar. Altınordu dönemine ait yazılı eserlerin incelenmesinin, modern Kazak Türkçesiyle doğrudan ilgili olduğu sonucuna varılmaktadır. Makalede, Altınordu döneminin mirası, modern Kazak Türkçesi ve tarihte değişmeyen etnokültürel sürekliliği analiz edilmiştir. Çağdaş Kazak Türkçesindeki ifadelerin çoğu Altınordu döneminde oluşmuştur. Yazarlar, Kazakların antik Kıpçaklar ve Altınordu'nun gerçek mirasçıları olduğu sonucuna varmaktadırlar.

Anahtar kelimeler: Altın Ordu, yazılı anıtlar, Kıpçaklar, Kazaklar, mirasçı, dil, edebiyat

(Sabır M.B., Ahmetov T.R., Tarihi ve Dilsel Verilere Dayanarak Altın Ordu'nun Mirasçısı Meselesi)

Аннотация

Статья посвящена анализу актуальной проблемы - выявлению истинных наследников Золотой Орды. Как известно, большую роль в становлении и развитии казахского этноса сыграло государство Алтын Орда. Четыре года назад Президент РК Н.А. Назарбаев в интервью у подножия Улытау отметил, что государство берет свои корни с гуннов и уйсуней, начиная с тюркской эпохи до процветания Золотой Орды. Также президент отметил, что Казахское ханство берет свое начало с Золотой Орды. По мнению авторов, в раскрытии данного вопроса важную роль играют не только исторические, но также языковые и литературные факторы. На протяжении всего исторического пути следы наших предков находят свое отражение в языке. Говоря о судьбе кыпчакских языков, в том числе казахского языка в средние века, использовали язык памятников, написанных в эпоху Золотой Орды. Письменные памятники эпохи Золотой Орды напрямую связаны с современным казахским языком. В статье наследие эпохи Золотой Орды было проанализировано в отношении современного казахского языка. Также была проанализирована этнокультурная преемственность, которая остается неизменной в истории. Большинство выражений в современном казахском языке сформировались в средние века, в эпоху Золотой Орды. Авторы пришли к основному выводу, что казахи являются истинными наследниками древних кыпчаков и Золотой орды.

Ключевые слова: Золотая Орда, письменные памятники, кыпчаки, казахи, наследник, язык, литература.

(Сабыр М.Б., Ахметов Т.Р. Вопрос о преемнике Золотой Орды на основе исторических и языковых данных)